

УДК 372.48:373.1(477)

Бугрій Володимир Станіславович

доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

РОЗВИТОК ЗМІСТУ ТА СТРУКТУРИ КРАЄЗНАЧОЇ ОСВІТИ В ОСНОВНІЙ ТА СТАРШІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (1991-2010 рр.)

Анотація. У статті на основі аналізу шкільних навчальних програм охарактеризовано зміни у змісті та структурі краєзнавчої освіти в основній та старшій школі України у період з 1991 по 2010 рр. Встановлено, що до 2005 р. краєзнавча освіта розвивалася достатньо динамічно. Вона стає важливим складовим компонентом Державних стандартів. Проте, вже на кінець першого десятиліття XXI ст. у програмах предметів інваріативної частини навчального плану спостерігається процес згортання краєзнавчої освіти.

Ключові слова: краєзнавство; краєзнавча освіта; навчальні програми; загальноосвітня школа.

Вступ. На сьогоднішній день в Україні розпочався процес фундаментальних перетворень в усіх галузях суспільного життя: економічній, політичній, соціальній та культурній. Він обумовив і нові завдання для школи: надати їй такого характеру, який би сприяв формуванню в особистості патріотизму та демократичних, проєвропейських ціннісних орієнтацій, навичок та компетентностей для інтеграції в сучасне суспільство. Важливу роль у трансформації української школи може зіграти краєзнавство, яке є структурним компонентом багатьох шкільних навчальних предметів та засобом виховання любові до своєї батьківщини.

У працях провідних вітчизняних та зарубіжних вчених (В. Г. Бейлінсона, В. П. Беспалька, Н. М. Буринської, В. В. Давидова, Г. М. Донського, Д. Д. Зуєва, І. Я. Лернер, О. Я. Савченко та ін.) розроблені різні аспекти змісту та структури загальної освіти. Проблемі змісту шкільної освіти й методології його розбудови присвячено праці сучасних українських дослідників К. О. Баханова, А. А. Булди Т. В. Ладиченко, Р. Я. Пастушенка, О. І. Пометун, Г. О. Фреймана та ін.

У той же час історіографічний огляд проблеми дає підстави стверджувати, що розвиток шкільної краєзнавчої освіти у визначений період ще не були предметом окремого дослідження, зокрема не дістали належного теоретичного узагальнення

зміни у її змісті та структурі. У науковій літературі наявне лише фрагментарне висвітлення цих аспектів.

Мета статті – на основі аналізу шкільних навчальних програм охарактеризувати зміни у змісті та структурі краєзнавчої освіти в основній та старшій школі України у період з 1991 по 2010 рр.

Основний виклад матеріалу. Характерні для радянської школи цільові орієнтири вичерпали себе наприкінці 90-х рр. XX ст. Авторитаризм, заідеологізованість, екстенсивний шлях розвитку освіти, пов'язаний із постійним збільшенням обсягу знань, уже не могли забезпечувати належну підготовку підростаючого покоління. Виникла нагальна необхідність у переході до нової інноваційної парадигми освіти. Кардинальні структурно-змістові зміни у системі освіти розпочалися після проголошення незалежності України. Вони обумовили актуалізацію краєзнавства, яка знайшла своє втілення у подальшому розширенні освітнього простору, де передбачалося використання місцевого матеріалу.

Так, у проекті програми з історії України для 7–11 класів (1992 р.) були збережені самостійні краєзнавчі уроки «Наш край». У той же час, дещо змінювалася їх періодизація та розміщення по класам. Збільшенню кількості краєзнавчого матеріалу у програмах об'єктивно сприяла заміна шкільного курсу історії СРСР на курс історії України. Це давало можливість набагато частіше ілюструвати місцевими матеріалами загальноісторичні події.

У програмах з біології 90-х рр. вивчення рослинного і тваринного світу продовжувало будуватися на краєзнавчій основі. Свідченням цього було те, що вибір об'єктів для вивчення пов'язувався із специфікою сільськогосподарського виробництва конкретної місцевості [9, 22]. Передбачені програмою екскурсії ознайомлювали учнів з багатогранністю рослин і тварин рідного краю, зв'язками між ними і факторами неживої природи. Практичні роботи з біології продовжували носити краєзнавче спрямування, оскільки виконувалися на місцевому матеріалі. Так, загальне знайомство із царством рослин завершувалося для учнів 6 класу збором урожаю, осінньою обробкою ґрунтів із внесенням добрив; доглядом за багаторічними декоративними та сільськогосподарськими рослинами (на навчально-

дослідній або присадибній ділянці) [9, 7]. Збережений був у програмі і екологічний аспект краєзнавства.

У 1996–2000 рр. було змінено мету шкільної біологічної освіти. Пріоритетного значення набули: зв'язок біології з національною історією, культурою, традиціями. Основу побудови змісту програм з біології склали: національний та регіональний підходи до відбору навчального матеріалу. Усе це мало сформувати в учнів цілісну систему знань про основні види рослин і тварин рідного краю, їх роль в природі та господарстві; про рідкісних та зникаючих представників флори і фауни.

Перехід до національних засад побудови освіти мало позитивний вплив на вивчення літератури рідного краю. Залишилася у минулому її оцінка з точки зору класової, політичної чи соціально-економічної значимості. В умовах гуманізації освіти література рідного краю мала формувати у школярів уявлення про художній твір як явище мистецтва. У запропонованих Міністерством освіти України на 1995–1996 навчальний рік трьох варіантах програм з української літератури передбачалися різнобічні напрямки краєзнавчої роботи. Так, у програмі, яку розробили П. Кононенко та В. Неділько вказувалося, що навчальний матеріал має відбирати вчитель. Це могло бути глибше опрацювання творчості письменників-земляків, які вивчалися відповідно до програми (наприклад, С. Васильченка, А. Тесленка, І. Кочерги, Олеся Гончара), або ознайомлення з письменниками, твори яких до програм не входять, але життя і творчість їхня пов'язані з певною місцевістю. Учитель міг знайомити учнів з творчістю сучасних місцевих літераторів-початківців [8, 217].

На початку 2000-х рр. відбулися суттєві зміни у краєзнавчій складовій шкільних програм основної та старшої школи. Вони були обумовлені Указом Президента України № 35/2001 від 23 січня 2001 року «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні». У цьому документі вказувалося на необхідність забезпечити розроблення та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України. Крім того,

тривала розробка державних стандартів загальноосвітньої підготовки учнів, за якими зміст освітніх галузей мав будуватись на українознавчій основі.

За таких умов у програмі з історії в редакції 2001 р. була відновлена хронологічно-послідовна побудова уроків «Наш край». Програма з географії 2001 р. зберігала попередню модель використання краєзнавства. У 6 класі курсом «Загальної географії» починалося знайомство з географією як з наукою. Місцевий матеріал доповнював та завершував вивчення тем, передбачалися програмою і практичні роботи на місцевості. Наприклад, останніми питаннями теми «Атмосфера» були: «Пояс освітлення своєї місцевості. Особливості клімату своєї місцевості». Практична робота на місцевості включала спостереження за погодою і опрацювання зібраних матеріалів: складання графіка температур, діаграми хмарності й опадів, рози вітрів, опис погоди за добу, місяць, півроку (осінь, зима) (7, 26-27). У курсі 8 класу «Фізична географія України» розділи програми не містили краєзнавчого матеріалу. Усі питання стосовно вивчення рідного краю були зосереджені у останній темі курсу «Фізична географія своєї області» на яку відводилося 5 годин.

Подібний підхід спостерігався і в курсі 9 класу «Економічна і соціальна географія України». Економічна та соціальна система області виступала як самостійний об'єкт дослідження у розділі «Економічна і соціальна географія своєї області» на яку відводилося 4 години [7, 9].

Незмінним залишалось і концептуальне бачення завдання краєзнавства у курсі географії України – воно мало забезпечити уявлення учнів про свій регіон, як складову частину держави. З цього приводу у програмі вказувалося: «Вивчаючи географію своєї області, доцільно розглядати її порівняно з великою територією, до якої входить область» [7, 8].

Таким чином, у курсі «Загальної географії» (6 клас) краєзнавчий матеріал виступав як додатковий у темах програми та узагальнювався у останньому розділі курсу. У курсах «Фізична географія України» (8 клас) та «Економічна і соціальна географія України» (9 клас) краєзнавство виступало як самостійний об'єкт вивчення у прикінцевих темах «Фізична географія своєї області» та «Економічна і соціальна

географія своєї області». Вивчення краєзнавства у даній програмі відбувалося за концентричним принципом: у курсі 6 класу на рівні найближчого оточення школяра, у курсі 8 та 9 класів – на рівні області.

У програмі з біології 2001 р. було остаточно закріплено структурування навчального матеріалу, за яким відбувалося вивчення рослинного і тваринного світу. Спочатку програма знайомила учнів із загальною характеристикою живих організмів, їх будовою та життєдіяльністю. На цьому етапі краєзнавчий матеріал виступав у якості допоміжного наочного об'єкта для кращого усвідомлення взаємозв'язку будови і функцій живих організмів. Він забезпечував формування уявлень про організм як цілісну систему.

Далі програма передбачала вивчення окремих груп рослин і тварин. Краєзнавство виступало основним критерієм визначення змісту навчання на даному етапі, оскільки вибір тих чи інших груп залежав від їх поширення у регіоні. Наприклад, вивчення дводольних рослин мало відбуватися за вибором вчителя з урахуванням місцевих умов [4, 7]. У програмі з біології не ставилося завдання сформуванню уявлень учнів про рослинний і тваринний світ своєї місцевості. Краєзнавчий матеріал подавався як прояв часткового у біологічних закономірностях, сприяв усвідомленню загальних процесів.

Програма з української літератури 2001 р., як і попередні, враховувала потребу в ознайомленні школярів з історією та культурою рідного краю за допомогою художнього слова. В ній було закладено вимоги обов'язкового використання краєзнавчого матеріалу на уроках літератури. У пояснювальній записці зазначалося: «З метою ознайомлення учнів з творчістю письменників, що жили або живуть в області (районі), місті (селі), де розміщена школа, та посилення патріотичного виховання до програм уведена рубрика «Література рідного краю». Скільки буде цих уроків, коли вони проводитимуться, словесник визначає самостійно» [7, 6].

Уроки літератури рідного краю мали сприяти загальній освіченості учнів, їх літературній підготовленості, а також засвоєнню певного кола краєзнавчих знань: змісту творів авторів-земляків і тих письменників, які побували у краї та писали про

нього; окремих фактів біографії місцевих авторів та відомостей про зв'язки відомих письменників з рідним краєм.

Чергові зміни у змісті та структурі краєзнавства у шкільних програмах були пов'язані з переходом на програми для 12-річної школи. Розроблена для 12-річної школи програма з історії 2005 р. містила певні новації, що мали посилити значення краєзнавства. У пояснювальній записці до неї вказувалося на те, що «вперше більшу увагу приділено регіональній та місцевій історії (історії краю), що дає можливість виховувати патріотичні та державницькі почуття та якості школярів, посилює інтерес до історичної інформації». Також вперше розробниками програми вказувалися територіальні межі «історії краю» – за вихідну основу бралася місцевість, де розташована школа: місто, селище, село, район [1, 5].

Якщо у програмі 2005 р. з історії краєзнавство не втратило своїх позицій та навіть вийшло на новий якісний рівень, то у програмі з географії цього ж року увага до вивчення рідного краю суттєво знизилася. Причиною цього стало те, що цінність шкільної географії почала розглядатися у програмі більш глобально, з точки зору формування світоглядного розуміння природи землі, її географічної оболонки як природного та природно-техногенного середовища, в якому протікає життя [6, 3]. Внаслідок цього змінювався зміст та обсяг навчального матеріалу, учні мали оволодіти новими теоретичними знаннями по географії, які не були пов'язані з рідним краєм. Тому, за рахунок вилучення краєзнавчого матеріалу автори програми намагалися зменшити перевантаження учнів, пов'язане з опрацюванням великої кількості інформації.

Першим проявом цього стало те, що не дивлячись на значний досвід викладання та створені з 1991 р. практично у всіх областях навчально-методичні комплекси, у програмі з географії 2005 р. було скасовано курс «Рідний край». Передбачалося, що елементи географічних та краєзнавчих знань учні отримуватимуть при вивченні курсу «Природознавства». Методичні рекомендації МОН України на 2010–2011 роки радили викладати курс «Рідний край» у 8–9 класах, за рахунок варіативної частини.

У курсах «Загальної географії» (6 клас) рідний край досліджувався лише у ході практичної роботи на місцевості, узагальнюючі краєзнавчі теми були відсутні. У курсі «Географія України» (8–9 класів) краєзнавство виступало як самостійний об'єкт вивчення у розділі «Географія своєї області» на який відводилося лише 3 год. навчального часу. Не достатньо регламентованою була і літня практика з географії, в результаті чого краєзнавчий потенціал часто залишався не реалізованим.

Модель вивчення краєзнавства передбачена у програмі 2005 р. значно поступалася тим, що діяли з кінця 80-х рр. Цілісного уявлення про рідний край вона не забезпечувала. Ще більше погіршилася ситуація після повернення до 11-річної школи у 2010 р. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України рекомендувало обов'язково завершувати вивчення географії України у 8-9 класах викладанням 17-годинних курсів «Фізична географія своєї області» та «Економічна і соціальна географія своєї області», але за рахунок годин варіативної складової навчального плану. При цьому слід враховувати, що варіативна складова навчальних планів загальноосвітніх шкіл формувалася навчальним закладом відповідно до запитів батьків, учнів, умов та можливостей викладання предмету. А це означало, що частина шкіл могла зменшувати пропонований обсяг годин на вивчення своєї області.

У шкільній програмі з «Біології» 2005 р. краєзнавство було визнано одним із складників змісту предмету у якості реальних об'єктів і процесів живої природи. Спостерігаючи і відкриваючи їх для себе учні включалися у діяльність, що мала на меті дослідження структури, властивостей, взаємозв'язків [2, 4].

Ознайомлення з цими об'єктами мало відбуватися у ході практичних занять та екскурсій, проведення яких вважалося неодмінною умовою виконання навчальної програми. Учителю надавалося право самостійно визначати час на спілкування з природою. Для зручності перелік екскурсій та практичних завдань подавався у програмі після навчальних тем кожного класу. Так, вивчення рослин у 7 класі мало супроводжуватися такими екскурсіями і практичними роботами: Екскурсії: 1. Природа рідного краю. 2. Ознайомлення з сезонними явищами в житті рослин. 3. Розпізнавання рослин за особливостями будови вегетативних органів.

4. Пристосування рослин до життя в екосистемі (на прикладі будь-якої екосистеми своєї місцевості). Практичні завдання: Фенологічні спостереження за ростом і розвитком рослин у природі, на дослідній ділянці, у полі, догляд за рослинами, виявлення ушкоджень рослин тваринами, грибами, впливу людини на рослини, участь у заходах з охорони природи. Складання гербарію бур'янових і кормових рослин. Розпізнавання найпоширеніших бур'янів, кормових і лікарських рослин. Висаджування і вирощування рослин на схилах, пустищах, закладання розсадників декоративних рослин. Вирощування рідкісних рослин [2, 25].

Отже, емпіричні знання, які отримували учні у процесі вивчення рослин і тварин рідного краю сприяли усвідомленню основних ідей біологічної науки про рівні організації живої природи, різноманітність організмів, екологічні закономірності, цілісність і саморегуляцію живих систем, зв'язок живих систем і неживої природи, зв'язок людини і природи. Краєзнавчий матеріал полегшував учням розуміння навчального матеріалу, сприяв розвитку теоретичного мислення.

Програма з української літератури 2005 р. для дванадцятирічної загальної освіти зберігала попередню структуру. У основній школі твори були поєднані загальними тематичними блоками, наприклад: «Із джерел народної мудрості», «Дивосвіт літературної казки» (5 клас). У старшій школі у кожному класі підбиралися теми уроків «Література рідного краю» або за жанрами, або за хронологічними періодами. Крім того, краєзнавчі питання містилися і в навчальному змісті окремих тем. Так, тема «Народні перекази та легенди» передбачала вивчення місцевих літературних пам'яток [3, 11].

Таким чином, розділ «Література рідного краю» служив доповненням до тих історико-літературних і жанрових розділів, які пропонувала шкільна програма. Знайомство з творчістю земляків у програмі не носило самостійного навчального значення, а розглядалося як ланка єдиного процесу – отримання учнями літературної освіти в школі.

У цілому, можемо констатувати, що до 2005 р. краєзнавча освіта розвивалася достатньо динамічно. Вона стає важливим складовим компонентом Державних стандартів. Проте, вже на кінець першого десятиліття XXI ст. у програмах предметів

інваріативної частини навчального плану спостерігається процес згортання краєзнавчої освіти. Це іде в розріз із задекларованими вимогами надання навчання українознавчої спрямованості та формування в учнів комплексного, просторового, соціально-орієнтованого уявлення про середовище життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія України. Всесвітня історія: 5-12 класи: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. – К. – Ірпінь: Перун, 2005. – 141 с.
2. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Біологія. 7-11 класи. – К.: Ірпінь, 2005. – 85 с.
3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин. Українська література. 5-12 класи. – К.: Видавничий дім «Букрек», 2005. – 126 с.
4. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Біологія. 6-11 класи. – К.: Шкільний світ, 2001. – 143 с.
5. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія. 5-11 класи. – К.: Шкільний світ, 2001. – 221 с.
6. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія. Економіка. 6-11 класи. – К.: Ірпінь, 2005. – 90 с.
7. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання. Українська література. 5-11 класи. – К.: Шкільний світ, 2001. – 159 с.
8. Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська література для шкіл з українською і російською мовами навчання. 5-11 класи. – К.: Освіта, 1995. – 320 с.
9. Программы средней общеобразовательной школы. Биология. 6-11 классы. – К.: Освіта, 1992. – 39 с.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2014

РАЗВИТИЕ СОДЕРЖАНИЯ И СТРУКТУРЫ КРАЕВЕДЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОСНОВНОЙ И СТАРШЕЙ ШКОЛЕ УКРАИНЫ (1991-2010 ГГ.)

Бугрий Владимир Станиславович

доктор педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой истории Украины
Сумской государственной педагогической университет имени А. С. Макаренка

Аннотация. В статье на основе анализа школьных учебных программ охарактеризовано изменения в содержании и структуре краеведческого образования в основной и старшей школе Украины в период с 1991 по 2010 гг. Установлено, что до 2005 г. краеведческое образование развивалось достаточно динамично. Оно становится важным составляющим компонентом Государственных стандартов. Однако, уже к концу первого десятилетия XXI ст. в программах предметов инвариативной части учебного плана наблюдается процесс свертывания краеведческого образования.

Ключевые слова: краеведение; краеведческое образование; учебные программы; общеобразовательная школа.

Volodymyr S. Bugriy

Doctor of Education, Associate Professor, Head of Department of History of Ukraine
Makarenko Sumy State Pedagogical University, Sumy

**DEVELOPMENT OF MAINTENANCE AND STRUCTURE OF
REGIONAL EDUCATION IS AT BASIC AND SENIOR SCHOOL
OF UKRAINE
(1991-2010)**

Abstract. In the article changes are analysed in maintenance and structure of regional education at basic and senior school of Ukraine in a period from 1991 to 2010 it is Set that cardinal to the table of contents changes in the system of education began after proclamation of independence of Ukraine. They stipulated actualization of study of a particular region, that found the embodiment in further expansion of educational space, where the use of local material was foreseen.

At the beginning of 2000th substantial changes took place in the regional constituent of the school programs of basic and senior school.

The duty changing in maintenance and structure of study of a particular region in the school programs were related to passing to the programs for 12-years-old school

Keywords: study of a particular region; regional education; on-line tutorials; general school.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. History of Ukraine. World History: 5-12 classes: Programs for secondary schools (2005) , 141 p (in Ukrainian)
2. Program for secondary schools. Biology. 7-11 classes (2005), 85 p. (in Ukrainian)
3. Program for secondary schools with instruction in minority languages. Ukrainian literature. 5-12 classes, 2005, 126 p. (in Ukrainian)
4. Programs for secondary schools. Biology. 6-11 classes, 2001, 143 p. (in Ukrainian)
5. Programs for secondary schools. Geography. 5-11 classes, 2001, 221 p. (in Ukrainian)
6. Programs for secondary schools. Geography. Economy. 6-11 classes, 2005, 90 p. (in Ukrainian)
7. Programs for schools with Ukrainian and Russian studies. Ukrainian literature. 5-11 classes, 2001, 159 p. . (in Ukrainian)
8. Programs for schools with Ukrainian and Russian studies. Ukrainian literature. 5-11 classes, 1995, 320 p. . (in Ukrainian)
9. Programs secondary school. Biology. 6-11 classes, 1992, 39 p. (in Russian)